

El pensament econòmic de la Il·lustració aragonesa (aproximació historiogràfica)

per Javier Usoz Otal

Professor del Departament d'Estructura i Història econòmica i Economia pública de la Universitat de Saragossa

1. Una oblidada "Il·lustració econòmica aragonesa"

Si per a entendre l'Aragó de l'època il·lustrada hem de tenir presents, entre d'altres, fenòmens com l'extensió d'una castellanitat uniformadora imposada pel poder borbònic, el contacte amb la veïna i relativament pròspera Catalunya o el predicament que diverses doctrines nacionals i europees tingueren entre els sectors il·lustrats autòctons, també està cada cop més arrelada una interpretació de doble direcció que sosté que per tal de comprendre el complex i plural esdevenir-se del segle XVIII espanyol en conjunt, cal considerar, davant de qualsevol temptació monolítica, els diferents desenvolupaments peninsulars, incloent així la possibilitat d'una particular "Il·lustració econòmica aragonesa".

L'Aragó, tot i que va prendre part en un procés integrador, va mantenir durant aquest període una immusteïble i peculiar personalitat econòmica, refrendada pels fets i per les idees que aquests van suscitar durant la segona meitat del segle, alhora que el reformisme de Carles III propiciava una moderada obertura a les aspiracions econòmiques territorials, en les quals bé se n'hi van poder infiltrar d'altres de caràcter immediatament polític. Ateses les mesures recollides pels primers escandalls submergits a les aigües del reformisme il·lustrat aragonès, gosem plantejar que el caliu d'una possible personalitat política aragonesa es va refugiar més en l'àmbit econòmic, en la defensa d'un programa configurat a l'Aragó i per a l'Aragó, que en l'activitat política d'un "Partit Aragonès" encara poc matissat, tot i que ambdues vies no són necessàriament antagoniques, tal i com afirma E. Lluch en relacionar aquest fenomen essencialment polític amb la penetració del cameralisme a través dels territoris de la que denomina "Espanya vençuda".¹

Traducció feta per Marta Jové.

1. Anunciada en d'altres estudis anteriors, creiem que hem confirmat aquesta peculiar personalitat econòmica de la Il·lustració aragonesa a la nostra tesi doctoral *Pensamiento económico y reformismo ilustrado en Aragón, 1760-1800*, dirigida per E. Lluch i defensada a la Universitat de Saragossa el setembre de 1996. Vegeu E. LLUCH, «La España vencida del siglo XVIII. Cameralismo, Corona de Aragón y Partido Aragonés» o «Militar», *Sistema* 124, 1995, 13-42. R. OLAECHEA i J. I. GÓMEZ incideixen en un treball recent —publicat pòstumament pel que fa al primer dels autors— en la concepció neta del Partido Aragonés com un fenomen de poder minoritari que no va defensar arguments econòmics diferents dels "oficials" («El Partido Aragonés y la política ilustrada en España», G. PÉREZ i G. REDONDO

Pel que fa al terreny de la realitat econòmica, aquesta singularitat aragonesa pot ser vista des de dues vessants que es reforcen mútuament. D'una banda, la unificació territorial imposada fou més efectiva en l'àmbit polític i administratiu que en l'orde immediatament econòmic, en què, com ha destacat A. Peiró, van sobreviure parcialment diversos elements que es volgueren presentar com a homogenis. No parlem només de simples inèrcies en l'ús de les unitats de pes i mesura o de les monedes *jaquesas*, per exemple, sinó també de qüestions de més densitat: el sistema fiscal castellà no va quallar a l'Aragó, les duanes entre aquesta comunitat i Navarra no s'alteraren en absolut i les que la separaven de Castella i Catalunya van anar desapareixent gradualment. Això va fer que els diferents mercats territorials no arribessin a assimilar-se i que els nivells de preus i d'intercanvi es mantinguessin dissemblants.²

El segon vessant fa referència a l'especificitat de l'activitat productiva i comercial aragonesa, de la qual en tenim un millor coneixement gràcies als estudis d'història econòmica que en les darreres dècades han fet investigadors com A. Atienza, A. Canellas, J. M. Delgado, E. Fernández, J. F. Forniés, G. García, J. I. Gómez, A. Peiró, G. Pérez i J. Torras. Aquests autors han abordat diverses parcel·les de l'economia aragonesa del segle XVIII (la població, els sectors d'activitat, determinades institucions, l'estructura de la propietat, la influència catalana, la fiscalitat i el règim duaner) i han dibuixat el perfil d'un territori poc i desigualment poblat, amb una economia que fonamentava el seu moderat creixement en una agricultura extensiva i exportadora, amb una indústria molt dèbil i amb un comerç exterior conduït majoritàriament per famílies catalanes, tot seguint un tradicional i més fàcil tràfic dels excedents agraris cap a la Mediterrània.³ En aquest sentit, s'ha

(eds.), *Los tiempos dorados. Estudios sobre Ramón Pignatelli y la Ilustración*, "Colección Estudios y Monografías" 24, Terol, Diputación General de Aragón, 1996, 191-224). Tanmateix, segons la nostra pròpia investigació i tot connectant en aquest punt amb la hipòtesi d'E. Lluch, no estem d'acord amb aquests dos estudiosos quan consideren que Normante, Arteta i Generés foren uns simples seguidors de la reforma econòmica governamental.

2. A. PEIRÓ, en la seva obra *Las Cortes aragonesas de 1808. Pervivencias forales y revolución popular*, Saragossa, Cortes de Aragón, 1985, s'apropa al conjunt de transformacions que el règim polític, administratiu i econòmic implantat pels Borbons va produir a l'Aragó. Sobre el caràcter gradual de la integració duanera, vegeu també el treball de J. TORRAS, «Relaciones económicas entre Aragón y Cataluña antes del ferrocarril», *Actas del I Simposio sobre las relaciones económicas entre Aragón y Cataluña (siglos XVIII y XIX)*, Roda de Isábena, Instituto de Estudios Altoaragoneses, 1990. Des d'una perspectiva més general, també ha tractat el tema H. KAMEN en el seu conegut treball *La Guerra de Sucesión en España, 1700-1715*, Barcelona, Grijalbo, 1974. G. ANES ha explicat la diferent evolució del mercat aragonès del blat pel que fa a la resta de l'interior peninsular en *Las crisis agrarias en la España moderna*, Madrid, Taurus, 1974, 240. Tal i com ho exposa G. PÉREZ, els navarresos mai no van deixar d'exigir el dret de pas pel seu territori, fins i tot a través del Canal Imperial d'Aragó, que naixia prop de Tudela (*El Canal Imperial y la navegación hasta 1812*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, Junta del Canal Imperial de Aragón, Departamento de Historia Contemporánea de la Facultad de Filosofía y Letras de la Universidad de Zaragoza, 1975, 122 i ss.).

3. Destacarem aquí els següents treballs que, juntament amb els ja esmentats, incorporen unes anàlisi o certes dosis de globalitat sobre la realitat econòmica aragonesa del segle XVIII: A. ATIENZA, *Propiedad, explotación y rentas: el clero regular zaragozano en el siglo XVIII*, Saragossa, Diputación General de Aragón, 1988; J. M. DELGADO, «Tortosa, puerto de Aragón. La conexión aragonesa con la América española (1765-1808)», *Actas del I Simposio...*; E. FERNÁNDEZ i G. PÉREZ, «El siglo XVIII en Aragón: una economía dependiente», dins R. FERNÁNDEZ (ed.), *España en el siglo XVIII. Homenaje a P. Vilar*,

insistit força en el caràcter complementari que tingueren les economies aragonesa i catalana, i el vincle tradicional que les unia va enfortir-se amb la supressió de bona part de les duanes interiors o "ports secs", que tingué lloc a partir del 1717. P. Vilar defensa aquesta idea, però, lluny d'argüir una continuïtat inconsútil entre ambdós territoris, deixa clar que mai no van arribar a identificar-se.⁴

La problemàtica específica d'aquesta realitat va rebre la proporcionada resposta d'un nombrós i heterogeni grup d'aragonesos, en què trobem des d'autors de textos econòmics com Anzano, Arteta, Generés, Normante, Villava, Asso o Calomarde,⁵ fins a un estadista com el comte d'Aranda, instigador i aglutinador en la distància, tot passant per reformadors locals com Hernández y Pérez de Larrea i Pignatelli, força més estudiats darrerament.⁶ El programa d'actuació

Barcelona, Crítica, 1985, 564-629; J. F. FORNIÉS, *La Real Sociedad Económica Aragonesa de Amigos del País (1776-1808): sus relaciones con el artesanado y la industria*, Madrid, Confederación Española de Cajas de Ahorros, 1978; G. GARCÍA, *La Economía y los reaccionarios*, Madrid, Cuadernos para el Diálogo, 1974; J. I. GÓMEZ, *Zaragoza y el capital comercial. La burguesía mercantil en el Aragón de la segunda mitad del siglo XVIII*, Saragossa, Ayuntamiento de Zaragoza, 1987; J. I. GÓMEZ, «Las relaciones mercantiles entre Aragón y Cataluña en el siglo XVIII», *Actas del I Simposio...*; A. PEIRÓ, «La hacienda aragonesa en el siglo XVIII. Una aproximación al sistema recaudatorio», *Cuadernos aragoneses de Economía*, 1978-1979, 119-131; A. PEIRÓ, *Regadío, transformaciones económicas y capitalismo (la tierra en Zaragoza, 1766-1849)*, Saragossa, Diputación General de Aragón, 1984; A. PEIRÓ, «Comercio de trigo y desindustrialización: las relaciones económicas entre Aragón y Catalunya», *Actas del I Simposio...*; G. PÉREZ, *Agua, agricultura y sociedad en el siglo XVIII. El Canal Imperial de Aragón*, Saragossa, Institución Fernando el Católico, 1984; G. PÉREZ, «Capital comercial catalán y periferización aragonesa en el siglo XVIII. Los Cortadellas y la Compañía de Aragón», *Pedralbes IV*, 1984, 187-232; G. PÉREZ, «Crecimiento sin desarrollo e integración de mercados. El sector agrario aragonés en el siglo XVIII», *Estructuras agrarias y reformismo ilustrado en la España del siglo XVIII. Actas del Seminario sobre Agricultura e Ilustración en España (14, 15 y 16 de septiembre de 1988)*, Madrid, Ministerio de agricultura, pesca y alimentación, 1988; J. TORRAS, «La economía aragonesa en la transición al capitalismo. Un ensayo», *Tres estudios de Historia económica de Aragón*, Saragossa, Departamento de Historia Económica de la Facultad de Ciencias Económicas y Empresariales de la Universidad de Zaragoza, 1982. Per a un coneixement més ampli i prolix, vegeu E. FERNÁNDEZ i A. PEIRÓ, *Bibliografía de Historia económica de Aragón*, Saragossa, Facultad de Ciencias Económicas y Empresariales, 1977 i 1983 (2 vols.).

4. P. VILAR, *Cataluña en la España moderna*, Barcelona, Crítica, 1978, 122 i ss.

5. D'altres il·lustrats aragonesos no formarien part estrictament d'una "Il·lustració aragonesa", en el sentit precís que atorguem a l'expressió, perquè varen desenvolupar la seva activitat principalment fora d'Aragó, entitat que no va ocupar una part essencial dels seus treballs d'economia. Aquest és el cas, per exemple, del pioner periodista F. M. Nipho, d'E. Larruga, funcionari de la Junta General de Comercio, i de R. de Salas, catedràtic i introductor de l'economia a la Universitat de Salamanca. Vegeu, L. M. ENCISO, *Nipho y el periodismo español del siglo XVIII*, Valladolid, Facultad de Letras, 1956; D. MATEO DEL PERAL, «Sobre Ramón de Salas y la incorporación de la Economía civil a la enseñanza universitaria», *Investigaciones Económicas* 6, maig-juny, 1978; S. RODRÍGUEZ, *Renacimiento universitario salmantino a finales del siglo XVIII. Ideología liberal del Dr. Ramón Salas y Cortés*, Salamanca, Ediciones Universidad de Salamanca, 1979. Posteriorment, farem referència a Larruga en el context del avenç historiogràfic més recents.

6. Sobre Aranda i la seva adscripció aragonesa, vegeu especialment R. OLAECHEA, *El Conde de Aranda y el "Partido aragonés"*, Saragossa, Universidad de Zaragoza, 1969; R. OLAECHEA i J. A. FERRER, *El Conde de Aranda (mito y realidad de un político aragonés)*, (2 vols.), Saragossa, Librería General, 1978. Per a una semblança de l'activitat il·lustrada del clergue Hernández y Pérez de Larrea, J. M. de JAIME, *Juan Antonio Hernández y Pérez de Larrea. El olvidado "Pignatelli" de la Ilustración aragonesa*, Calamocha, Centro de Estudios del Jiloca, 1990. Sobre l'extensa acció reformadora de Ramón Pignatelli, vegeu els estudis apareguts a la ja esmentada obra de G. PÉREZ i G. REDONDO (eds.), *Los tiempos dorados...*; al seu costat participen en el volum F. BARAS, J. MONTERO, E. CLEMENTE, L. BLANCO, J. F. FORNIÉS, R. OLAECHEA i J. I. GÓMEZ.

econòmica al qual varen contribuir, d'una manera o altra, bona part d'ells, és un reflex de l'esplendor cultural i reformista que Saragossa va viure a partir dels anys seixanta del segle il·lustrat, comparable en certs aspectes al que va experimentar l'Espanya més avançada, i molt significatiu pel que fa a la pròpia història d'Aragó. D'altra banda, gairebé tots aquests homes van ser membres de la Real Sociedad Económica Aragonesa de Amigos del País, institució essencial que va posar ordre en l'entropia del moviment social que va contribuir a la seva creació el 1776, tot protagonitzant i canalitzant l'activitat de reforma local, tal i com ho han anat demostrant els treballs de J. Álvarez, J. F. Fornies, G. García i A. Gregorio.⁷

Pel que fa a la seva transcendència dins del pensament econòmic, aquest període va trencar dècades de silenci i fou inusualment fecund en escrits econòmics de molt diversa orientació doctrinal, alhora que qualitativament superior al tram final del segle anterior, etapa en què va deixar la seva empremta D. J. Dormer.⁸ Quant als resultats més pràctics de la Il·lustració aragonesa cal destacar, en primer terme, i al costat del modest impuls de l'activitat comercial i industrial, la promoció de l'educació i de la cultura científica gràcies a la Sociedad Económica, activitat en la qual incloem l'ensenyament institucionalitzat de l'Economia, que va convertir la de Saragossa en una experiència pionera que permeté la formació de quadres especialment actius a començaments del segle XIX.⁹ En segon terme, cal mencionar l'empresa del Canal Imperial d'Aragó, una de les obres públiques més importants de la monarquia espanyola del set-cents, en la qual s'entossudiren els il·lustrats aragonesos, especialment Aranda i Pignatelli, i que va tenir efectes en l'agricultura que arriben fins els nostres dies, tal i com ho ha analitzat G. Pérez en els treballs ja esmentats. Força més modestes foren les realitzacions econòmiques d'altres institucions, malgrat el reviscolament que hom va assajar d'imprimir-los, tal és el cas de la Casa de Misericordia i la Real Compañia de Comercio y Fábricas de Zaragoza, institucions relacionades, segons

7. Entre l'abundosa bibliografia dedicada a la Sociedad Económica Aragonesa destaquem, per la seva repercussió en la perspectiva del pensament econòmic, les següents obres: la valuosa síntesi de J. ÁLVAREZ, «La Sociedad Aragonesa de Amigos del País en el siglo XVIII», *Revista de Occidente* 69, any VI, segona època, 1968, 301-319. De J. F. FORNIES, l'obra ja esmentada, perquè tracta de la indústria aragonesa i és, sens dubte, l'estudi monogràfic més desenvolupat sobre la institució, i també altres treballs: «Nacimiento y primeros años de vida de la Real Sociedad Económica de Amigos del País», M. TOMBO (ed.), *Las Reales Sociedades Económicas de Amigos del País y su obra*, Sant Sebastià, Patronato J. M. Cuadrado del CSIC, 1972, 253-255; «La estructura social de los Amigos del País en Aragón», *Boletín de Documentación del FIES* IV-2, 1977, 285-308; «La Ilustración en Aragón», *Aragón y el Conde de Aranda*, Saragossa, 1986; *La política social y la Ilustración aragonesa (1773-1812): la acción social de la Real Sociedad Económica Aragonesa de los Amigos del País*, Saragossa, Real Sociedad Económica Aragonesa, 1997. De G. PÉREZ cal mencionar l'obra esmentada per la seva aportació al coneixement de l'economia aragonesa; d'A. GREGORIO, «Desenvolvimiento de la cultura en Zaragoza, desde el último tercio del siglo XVII, hasta fines del siglo XIX», *Anales de la Universidad de Zaragoza*, vol. VI, fasc. II.

8. L'ardiaca D. J. Dormer, que fou diputat i cronista major del Regne d'Aragó, va publicar el 1684 uns *Discursos Histórico-políticos*, reeditats amb un estudi introductori d'E. JARQUE i J. A. SALAS (Saragossa, Astral, 1989).

9. Una primera aproximació descriptiva sobre la importància de l'educació es troba a E. FERNÁNDEZ, *La Ilustración aragonesa. Una obsesión pedagógica*, Saragossa, 1973.

exposen F. Baras i F. J. Montero en un treball recent sobre la tasca de Pignatelli en la primera d'elles.¹⁰

Per tant, tot i que és evident la distància que separa les aspiracions i els resultats aconseguits, creiem que es pot parlar d'una Il·lustració econòmica aragonesa parcialment i moderadament reeixida, de la mateixa manera que hom ho pot fer, en general, referint-se a la reforma il·lustrada espanyola emmarcada en llur context històric.¹¹ Tanmateix, la Il·lustració aragonesa ha estat objecte d'una literatura específica tardana i poc sistemàtica; així, la pionera aportació de C. Herranz ha hagut d'esperar gairebé un segle el seu reconeixement i la continuïtat en la renovació historiogràfica, que no s'ha produït fins a les darreres dècades.¹² Els qualificatius esmentats més amunt estan vinculats a diverses qüestions. D'una banda, s'insereixen en el retard general que s'observa en l'estudi del pensament econòmic il·lustrat espanyol, advertit per D. Iparraguirre i corroborat per S. Almenar en sengles aportacions historiogràfiques, retard que no ha tingut en compte la rellevància del període en la configuració de la ciència econòmica.¹³

En segon terme, cal afegir la tradicional absència de treballs centrats en l'anàlisi de les peculiaritats territorials. E. Lluch la va interrompre amb una modèlica aportació sobre Catalunya, en oferir una primera interpretació sistemàtica i detallada del pensament econòmic en una entitat regional amb significació i sentit per ella mateixa.¹⁴ Pel que fa a la Il·lustració peninsular, sense tenir en compte encara l'Aragó, aquesta línia d'investigació ha tingut continuïtat en els treballs de diversos estudiosos com F. Dopico a Galícia, R. Velasco a Andalusia, J. M. Barrenechea i J. Astigarraga al País Basc o el mateix E. Lluch, S. Almenar, V. Llombart i P. Cervera a València. Els primers resultats demostren que aquest és un tipus d'aproximació molt fèrtil, tant pel que fa a les claus com a la informació, per a interpretar el pensament econòmic de l'època, i que enllaça molt bé amb d'altres perspectives científiques més desenvolupades fins ara, com és el cas de les temàtiques, les de figures concretes, les institucionals, les de recepció i transmissió d'idees o les relatives a l'àmbit nacional.

10. F. BARAS i F. J. MONTERO, «Ramón Pignatelli y la Casa de Misericordia», 79. Disposàvem ja d'algunes notícies sobre la Casa de Misericordia gràcies a l'obra d'I. J. de Asso, *Historia de la Economía Política de Aragón*, Saragossa, 1798; per a un estudi més exhaustiu de la institució benèfica, J. MARTÍNEZ, *La Real Casa de Misericordia*, Saragossa, Diputación Provincial de Zaragoza, 1985 (2 vols.). De la segona ens n'informen l'anterior obra d'Asso i els *Discursos sobre el Comercio* de J. A. de los HEROS, publicats al *Semanario Erudito* de Valladares entre 1787 i 1791 (vegèu J. M. BARRENECHEA, «Prólogo a la reedició realitzada per Espasa-Calpe i el BBV el 1989»). D'altres escarides aportacions actuals sobre la Compañía són les d'A. CANELLAS, «La Real Compañía de Comercio y Fábricas de Zaragoza: historia de su primer trienio», *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita* III, 1952, 79-102, i la de F. ZARAGOZA, «Real Compañía de Comercio y Fábricas de Zaragoza», *Rolde* 24, abril-juny, 1984, 12.

11. V. LLOMBART al·ludeix a una reforma que fou limitada però no simplement «cosmètica», com d'altres vegades se l'ha volgut considerar, i que guanya en valor quan més se la situa en el seu context històric (*Campomanes, economista y político de Carlos III*, Madrid, Alianza Universidad, 1992, 352 i ss.).

12. Ens estem referint al treball de C. HERRANZ, *Estudio crítico sobre los economistas aragoneses*, Saragossa, Imprenta de la Derecha, 1885.

13. Vegeu D. IPARRAGUIRRE, «Historiografía del pensamiento económico español», *Anales de Economía* 25 i 26, 3.ª època, 1975, 5-38; S. ALMENAR, «Notas sobre la Historiografía del pensamiento económico en España. Siglos XVII y XIX», *Revista de Historia Económica* 2, any VII, 1989, suplement.

14. E. LLUCH, *El pensament econòmic a Catalunya (1760-1840)*, Barcelona, Edicions 62, 1973.

Hi ha una altra raó que podria explicar l'escassa atenció que s'ha dedicat al pensament econòmic de la Il·lustració aragonesa fins fa ben poc; es tracta del fet que aquest ha restat potser ocult als ulls de la Història perquè va coincidir amb un període durant el qual es van perdre radicalment els drets polítics de l'antic Regne, llur sobirania foral, i la capacitat de prendre decisions de nivell superior, incloses les econòmiques, es va desplaçar fora de les seves fronteres i institucions. Així doncs, gairebé totes les figures aragoneses més conegudes van actuar fora del territori autòcton, com és el cas de l'excel·lent comte d'Aranda o dels de Roda i els germans Azara, si bé és cert que el tractament de la figura del primer que apareix en els treballs de R. Olaechea i J. A. Ferrer inclou com a variable explicativa la seva vinculació amb l'Aragó. A més a més, cal afegir a la recent estrenada debilitat política la debilitat econòmica heretada del segle anterior, a diferència del que va succeir, per exemple, a Catalunya, que va engalzar la supressió de llurs drets polítics territorials dins un ordit econòmic i social més poblat i fructífer.

2 *L'evolució des d'Herranz: cap a una interpretació global del pensament econòmic a l'Aragó il·lustrat*

Des del valuós treball de J. Sempere, publicat a les acaballes del segle XVIII, fins al més recent i molt complet de F. Aguilar, en les obres que han contribuït a la reconstrucció de les fonts del pensament econòmic espanyol han aparegut, amb més o menys profusió, els economistes aragonesos de la Il·lustració. A més de les ja esmentades, recordarem aquí les obres del segle XIX escrites per M. Colmeiro, L. Cossa, S. Costanzo i R. de la Sagra, així com la d'E. Correa, que pertany ja a l'actual centúria. Els il·lustrats aragonesos també han estat presents en treballs d'història essencials com els de J. Sarrailh, R. Herr i A. Domínguez, en què s'interpreta l'evolució cultural i política de la societat set-centista espanyola, i en aportacions més vinculades a l'economia, com la de J. Carrera o les de M. Bitar i M. Martín, que han abordat, respectivament, el pensament econòmic sobre el comerç i la població.

Ara bé, l'origen historiogràfic d'un tractament específic de l'Aragó arrela en dues obres molt significatives. Com és sabut, la *Biblioteca de Autores Aragoneses* de F. Latassa és una extensa recopilació d'escriptors aragonesos sobre qualsevol matèria, ja sigui literària, científica o religiosa, en la qual s'ofereix informació de les principals obres i dels apunts biogràfics més destacats. Tot i que, en el fons, no deixa de ser una més de les realitzacions de la Il·lustració aragonesa, no fou gairebé fins un segle més tard que M. Gómez va publicar "*augmentada y refundida*" la *Biblioteca Nueva* de Latassa, en forma de diccionari bibliogràfic i biogràfic.¹⁵

15. La primera edició de l'obra de F. LATASSA, titulada *Biblioteca Antigua*, data del 1796 i cobria fins l'any 1500; entre el 1798 i el 1802 va anar apareixent la *Biblioteca Nueva*, que va arribar a incloure el segle XVIII. La reelaboració deguda a M. GÓMEZ es va editar el 1884.

Més rellevant en l'àmbit concret que ens ocupa és el ja esmentat *Estudio crítico sobre los economistas aragoneses* d'Herranz, que fa un recorregut des del segle xi fins al XVIII i fa ressaltar exhaustivament els escrits aragonesos de caràcter econòmic més rellevants, ja siguin anònims o no, tot oferint-ne un judici. El fet que l'anàlisi de les doctrines sigui escassa i imprecisa no treu gens ni mica de valor i originalitat a aquesta obra, en tant que primer catàleg específic d'economistes aragonesos.

Després d'Herranz, l'interès pels economistes il·lustrats aragonesos es desenvolupà gràcies a dos factors. D'una banda, i de forma indirecta, els estudis sobre història econòmica d'E. Ibarra, que des de la seva càtedra d'Història de la Facultat de Lletres de la Universitat de Saragossa, va dur a terme, particularment durant els primers quaranta anys d'aquest segle, una autèntica tasca de renovació i de recuperació en el camp de la història econòmica i social d'Aragó. En l'àmbit de la història del pensament econòmic aragonès destaca el seu article «Plan para organizar los estudios de Historia de la Economía Social en Aragón», que fomentava la localització de fonts amb contingut econòmic, fins aleshores poc o gens conegudes.¹⁶ D'altra banda, el 1947 es va reeditar la principal obra econòmica d'I. J. de Asso, el científic i economista aragonès de la Il·lustració més reconegut a la seva terra: la *Historia de la Economía Política de Aragón*, publicada originalment l'any 1798. El geògraf J. M. Casas va tenir cura de l'edició i, a més a més, va redactar una bona introducció sobre la polifacètica personalitat de l'autor i uns índexs de "persones", "llocs" i matèries" força útils, tot esbossant així el tradicional camí que seguirien a l'Aragó les investigacions sobre el pensament econòmic del passat: la reedició de textos.¹⁷

El següent pas significatiu va tenir lloc fa menys temps, bàsicament a partir dels anys setanta, i està vinculat a l'avenç dels estudis d'història econòmica aragonesa que ja hem esmentat, entre els quals tenen un interès especial les monografies relacionades amb l'ideari i les realitzacions de la Il·lustració econòmica aragonesa, les seves figures i institucions principals, tot destacant la personalitat d'Aranda i la Sociedad Económica Aragonesa. Per la seva immediata proximitat al pensament econòmic, cal fer ressaltar els estudis sobre la Càtedra d'Economia civil i Comerç de Saragossa, des del pioner F. Correa, fins als treballs de J. F. Forniés i el ja esmentat de G. García. Els dos primers serveixen de guia per a conèixer parcialment la cronologia i les activitats de la Càtedra, a més de llurs textos, alumnes i professors, mentre que la darrera obra n'analitza el significat,

16. E. IBARRA, «Plan para organizar los estudios de Historia de la Economía Social de Aragón», *Revista Universidad* 2, 1934, 64. En aquesta línia, tot i fent referència al conjunt del cas espanyol, és recomanable la consulta del seu *Plan referente a las investigaciones de Historia Española que deberían ser emprendidas*, Madrid, Sociedad Económica Nacional, 1919. E. FERNÁNDEZ ha destacat la decisiva contribució d'Ibarra «al desarrollo de una Historia regional de nuevo corte», en l'àmbit de la difusió «de la ideología y la moda positivistas» («Introducción a la Historiografía aragonesa», *Enciclopedia temática de Aragón*, 555).

17. El 1983 es va publicar una edició facsímil de la de 1947, amb un breu pròleg d'A. Higuera en homenatge al professor Casas (Saragossa, Guara Editorial, 1983).

des de la hipòtesi de l'enfrontament entre ideologies oposades que va provocar que fos denunciada davant de la Inquisició.¹⁸

El 1984, exactament dos segles després de la inauguració de la Càtedra d'Economia i passats cents anys des de la publicació de l'estudi d'Herranz, va produir-se un canvi significatiu en la historiografia sobre el pensament econòmic a l'Aragó. D'una banda, sota la direcció de J. Infante, s'edità un volum que incloïa el treball d'Herranz i els de Correa i Forniés sobre la Càtedra d'Economia.¹⁹ Certament, no es tracta d'una publicació innovadora, però és l'expressió d'un renovat interès per destacar la rellevància d'aquells estudis econòmics implantats a Saragossa. De tota manera, el fet més important és que la Diputació General de Aragó, tot interrompent la solitud de la reedició d'Asso, va iniciar aquell mateix any l'anomenada "Colección Biblioteca Economistas Aragoneses", amb la reedició dels escrits de Lorenzo Normante —la càtedra del qual es commemorava—, amb un estudi introductori de l'historiador A. Peiró que, seguint les aportacions prèvies sobre el tema, situa la docència del catedràtic en el marc sociopolític de la Saragossa del moment.²⁰

El procés iniciat el 1984 ha tingut continuïtat, tot i que de forma espaiada. Immediatament, l'any següent, es va reeditar una de les més importants obres econòmiques de la Il·lustració aragonesa, el *Discurso instructivo* del clergue Antonio Arteta, precedit d'una excel·lent investigació de G. Pérez pel que fa a la reconstrucció de la biografia professional i personal de l'autor i força valuosa també perquè constitueix una primera interpretació del seu pensament econòmic, molt vinculat, segons aquest estudiós, a la política "oficial" del govern de la monarquia.²¹ Vam haver d'esperar deu anys fins que es reprengué aquesta empresa i apareguessin noves edicions d'obres econòmiques d'autoria aragonesa. Així s'ha esdevingut, a partir del 1995, amb les extensíssimes *Memòries polítiques y económicas* d'Eugenio Larruga, precedides d'una breu introducció de J. Fontana, que exposa la necessitat d'estudiar-les a fons i n'avança la naturalesa "indústria-

18. F. CORREA, «La Cátedra de Economía y Comercio de la Real Sociedad Económica Aragonesa de Amigos del País durante el siglo XVIII», *Ciclo de conferencias de la Escuela Profesional de Comercio de Zaragoza*, Saragossa, 1950; J. F. FORNIÉS, «La Cátedra de Economía civil y Comercio de Zaragoza en el periodo de la Ilustración (1784-1808)», *I.C.E.* 512, 1976, 108-118; i G. GARCÍA, *La Economía y los reaccionarios*.

19. J. INFANTE (ed.), *La Cátedra de Economía civil y Comercio de Zaragoza fundada y sostenida por la Real Sociedad Económica Aragonesa de Amigos del País (1784-1846)*, Saragossa, Diputació General de Aragó, 1984.

20. L. NORMANTE, reedició facsímil del *Discurso sobre la utilidad de los conocimientos Económico-políticos, y la necesidad de su estudio metódico* (1784), de les *Proposiciones de Economía civil y Comercio* (1785) y del *Espíritu del Señor Melon en su Ensayo político sobre el comercio* (1786), prologada per J. A. Biescas, amb l'estudi introductori d'A. PEIRÓ, «Burguesía, Ilustración y análisis económico: Lorenzo Normante y la Cátedra de Economía civil y Comercio», Saragossa, Diputació General de Aragó, 1984.

21. A. ARTETA, reedició facsímil del *Discurso instructivo sobre las ventajas que puede conseguir la industria de Aragón con la nueva ampliación de puertos concedida por S. M. para el comercio de América* (1783), precedit de l'estudi de G. PÉREZ, «Reformismo e Ilustración en la obra de Antonio Arteta (1745-1813)», Saragossa, Diputació General de Aragó, 1985. Seria injust no recordar aquí que la *Revista de trabajo* (22, 1968, 137-223) havia reeditat anys abans, tot i que sense cap comentari, la *Disertación sobre el aprecio y estimación que se debe hacer de las artes prácticas* (1781) de Arteta.

lista".²² Seguidament, el 1996, van veure la llum les *Reflexiones políticas y económicas* de Miguel Dámaso Generés. El corresponent "estudi introductor" d'E. Lluch i A. Sánchez, que manté un especial rigor en l'apartat biogràfic del jesuïta aragonès, destaca l'influx dels economistes italians Genovesi i Sappetti, al costat del d'Uztáriz i Bielfeld, i conclou que Generés va sostenir un ideari industrialista i "mandevillià", especialment destinat a la realitat aragonesa.²³

Sobre la relació de Generés amb l'economia de Genovesi i Uztáriz i de la seva adscripció a la Il·lustració aragonesa, com a continuador en bona mesura de la proposta comercial i industrialitzadora d'Arteta, ja ens n'havíem ocupat abans de la reedició del seu escrit en un treball titulat «Antonio Arteta y Miguel Dámaso Generés: la industria en el marco de una propuesta de desarrollo para Aragón».²⁴ Amb aquesta referència al·ludim a totes les investigacions monogràfiques sobre el pensament econòmic a l'Aragó que no estan vinculades a la reedició de textos, una via que està donant els seus primers fruits. Així, convé ressaltar l'aportació recent de J. Astigarraga, que atribueix a l'aragonès Victorián de Villava la primera traducció a Espanya d'un extracte de la *Ciencia de la Legislación* de Filangieri. A més de consolidar la hipòtesi mitjançant una incisió en el teixit de la Il·lustració aragonesa, l'autor planteja la necessitat de conèixer les connexions del món universitari d'Osca, qualificat com a "viver d'economistes", al costat dels de Saragossa i Cervera, per a interpretar la Il·lustració econòmica a l'Aragó i a Catalunya.²⁵

Finalment, creiem que la nostra ja esmentada tesi doctoral, encara inèdita, és també una fita significativa en el desenvolupament de les reflexions que hem anat abordant, perquè suposa un primer esforç de periodificació i interpretació global específicament dedicat al pensament econòmic de l'Aragó il·lustrat. De l'anàlisi dels escrits econòmics sobre l'Aragó publicats entre els anys 1768 i 1800 es desprèn l'existència d'un període i d'un programa que es va anar desenvolupant en fases de diversa intensitat. El seu nucli més creador i reformador fou la part central d'aquest, que va donar lloc a un ampli ventall de realitzacions: docència experimental i difusió de l'economia; reflexions teòriques de naturalesa preanalítica i l'estudi de l'estructura i de la història econòmica aragoneses.²⁶

22. E. LARRUGA, reedició facsímil de les *Memorias políticas y económicas sobre los frutos, comercio, fábricas y minas de España* (1787), amb «Introducción» de J. FONTANA al volum 1 (15 vols.), Saragossa, Gobierno de Aragón, Institución Fernando el Católico, Instituto Aragonés de Fomento, 1995-1997.

23. M. D. GENERÉS, reedició facsímil de les *Reflexiones políticas y económicas sobre la población, agricultura, artes, fábricas y comercio del Reino de Aragón* (1793), «Estudio introductorio» d'E. LLUCH i A. SÁNCHEZ, Saragossa, Gobierno de Aragón, Institución Fernando el Católico, Instituto Aragonés de Fomento, 1996.

24. Presentat al V Congrés d'Història Econòmica celebrat a Sant Sebastià el 1993. Recentment ha estat publicat en una obra d'homenatge al professor Fabià Estapé (DD.AA., G. BELL i A. ESTRUCH (coord.), *Industrialización en España: entusiasmos, desencantos y rechazos*, Madrid, Civitas, Biblioteca Civitas Economía i Empresa, 1997, 121-137.

25. J. ASTIGARRAGA, «Victorián de Villava, traductor de Gaetano Filangieri», *Cuadernos Aragoneses de Economía* 7, 2.ª època, 1997, 171-187.

26. La primera fase fou protagonitzada per Anzano i Barberi, quan la Il·lustració aragonesa no estava encara vertebrada. En la segona, Arteta i Generés dibuixaren un programa reformador forçament comercial i industrialitzador d'acord amb la realitat agrària aragonesa, que era defensat per la Sociedad

Ahora, assagem de graduar la intensitat amb què es presenta a l'Aragó una rica i plural gamma de doctrines econòmiques. Així, destaca com a relativament dominant el pensament italià i francès d'autors com Genovesi, Melon, Herbert i Forbonnais, que sosté l'aplicació matisada del principi de llibertat en les relacions econòmiques, una agricultura comercialitzada i un equilibri entre aquesta i una indústria de "fàbriques" i productes de luxe. Al costat d'aquest corrent, o de forma paral·lela, es coneix també el cameralisme "polític", fonamentalment el de Bielfeld, però també el de Serionne, De la Mare i Griselini; l'Aritmètica política de Petty —més els conceptes bàsics que l'aplicació—; l'intervencionisme pragmàtic de Necker i, entre les nacionals, essencialment les doctrines d'Uztáriz, Ulloa i Campomanes, però també, per exemple, la del basc Arriquíbar i del català Capmany. En l'àmbit de les absències més rellevants constatem que Smith i la fisiocràcia foren tardanament i marginalment coneguts a l'Aragó, el primer mitjançant la docència econòmica i el segon en el seu vessant de política econòmica.²⁷

Resum

El treball arrenca de l'existència d'una "Il·lustració econòmica aragonesa" que ha estat tradicionalment oblidada per la literatura. En el procés integrador que la monarquia borbònica va propiciar, l'Aragó va mantenir una personalitat econòmica diferenciada en els fets i en les idees, i va donar lloc a un pensament econòmic amb rellevants matisos autòctons. Des d'una perspectiva historiogràfica, es pot comprovar un lent avenç que només en les dècades més recents ha tingut prou intensitat com per anar configurant una interpretació global d'un període relativament esplèndid en la història de les reflexions socials aragoneses.

Paraules clau: Historiografia, pensament econòmic, història econòmica, Il·lustració, Aragó, Real Sociedad Económica Aragonesa de Amigos del País.

Abstract

This paper reminds us of the usually forgotten existence, in the field of political economy, of an Aragonese Enlightenment. In spite of the integrating efforts of

Económica Aragonesa i on estaven molt presents l'exemple britànic que va impressionar Uztáriz i el més proper de Catalunya. Al si de la Sociedad Económica es fundà la Càtedra d'Economia i, d'acord amb aquest programa, s'endegà un pla de traduccions en què participaren Normante, Villava i Amar. Durant els anys noranta hi va haver un tercer moment menys reformista que comptà amb les aportacions d'Asso, Calomarde i Anzano, en general més abocades a l'anàlisi de la realitat immediata.

27. L'aprofitament d'aquesta tesi, previ a la seva futura publicació, ha donat ja alguns fruits parcials que han estat exposats en fòrums d'història econòmica i de pensament econòmic: •Lorenzo Normante y la Economía de Antonio Genovesi, *VI Congreso de la Asociación de Historia Económica*, Girona, 15-17 de setembre de 1997; •El comercio exterior aragonés y el pensamiento económico de la Ilustración aragonesa, *V Jornadas sobre Historia del Pensamiento económico (homenaje al profesor F. Estapé)*, Saragossa, 11 i 12 de desembre de 1997.

the Bourbon monarchy, Aragon maintained a distinct economic personality of its own and produced an economic thought with important native features. A historiographical review shows, in this respect, a slow increase in awareness which only recently has begun to produce an overall interpretation of period of fairly important achievements in the field of social theory and thought in Aragon.

Key words: Aragon, historiography, economic history, economic thought, Enlightenment.